

کتاب شناسی امام موسی صدر

زهرا کریمی

در نهم شهریور سال 1357 اتفاق ناگواری رخ داد. اتفاقی که جریان مقاومت در ایران و لبنان و فلسطین به شدت از آن ضربه خوردند. امام موسی صدر برای پیشبرد روند صلح و آرامش در لبنان و بهبود شرایط زندگی مردم، نه تنها در میان طوایف و احزاب سیاسی و دینی متعدد لبنان برای تبلیغ و ترویج آن فعالیت و دوندگی میکرد، بلکه گام هایش سراسر لبنان و خاورمیانه را برای انجام سخنرانیهای آرامبخش و اقدامات هماهنگ کننده سیاسی در نوردیده است، و سرانجام به عنوان پیشوای دینی شیعیان لبنان مرتباً در صحنه سیاسی لبنان و کشورهای خاورمیانه و نیز مصاحبه با جراید و رسانه های گروهی نمایان بود. نه تنها از پشتیبانی صمیمانه تمام اقشار، احزاب و طوایف سیاسی و دینی مسلمانان شیعه و سنی و مسیحیان، جایگاه و موقعیت رفیع، آوازه و شهرت بسیار برخوردار بود، بلکه به ستارهای درخشان با اقبال بسیار و بخت بلند در صحنه سیاسی خاورمیانه معاصر تبدیل گردید.

تاثیر و نفوذ فوق العاده امام صدر که از مرزهای فردی و کشوری فراتر رفته بود، خیلی سریع توجه و حتی حسادت اسرائیل، کشورهای غربی و برخی کشورهای خاورمیانه را که مدت درازی در امور داخلی کشور لبنان دخالت داشتند را برانگیخت؛ و عوامل مختلفی دست به دست هم دادند تا امام موسی صدر در لیبی ربوده شد. اما آنچه از او به عنوان عالمی دینی و رهبری اجتماعی باقی مانده است، لایه های شخصیتی و فکری او را برای ما نمایان میکند. هرچند او ربوده شد، اما حجم بسیار زیادی از سخنرانی ها و نوشته ها و مصاحبه از او و درباره او باقی مانده است که توانسته به خوبی خلأ وجود او را پر کند.

کتابها و محصولات به جا مانده از او را در دو دسته میتوان تقسیم کرد؛ «در قلمرو اندیشه امام موسی صدر»؛ کتابهایی که محصول مستقیم فکر، بینش و عملکرد او بوده اند و کتابهایی که بیشتر مصاحبه هایی

درباره شخصیت، فکر و منش او هستند. مورد اول مربوط به میراث بیانی و علمی و فکری ایشان است و دومی میراث عملی و کاری او را برای ما باقی گذاشته است.

ادیان در خدمت انسان

این کتاب شامل بیست و نه عنوان از مقالات و سخنرانیهای امام موسی صدر است و نام کتاب نیز از موضوع سخنرانی تاریخی امام موسی صدر در کلیسای کبوشین بیروت اقتباس شده است.

«ادیان در خدمت انسان»، «در پاسداشت آزادی»، «دین در جهان امروز»، «جلوههایی از تمدن ما»، «مبارز کیست؟»، «جایگاه دین در جنبشهای رهایی بخش»، «اسلام، و عدالت اجتماعی و اقتصادی»، «شیعه و دیگر فرق اسلامی»، «اخلاق پیروزی» و «روزه، تمرین جهاد» از مقالات و سخنرانیهای این کتاب است. در صفحه 57، در مصاحبه «دین و مشارکت اجتماعی» میخوانیم: «ما بر این باوریم که مسلمان باید به امور دیگر مسلمانان و اهل کتاب اهتمام ورزد. فعالیتهای اجتماعی و مصالح مردم را میتوان به دو دسته مستقیم و غیرمستقیم تقسیم کرد. فعالیت مستقیم یعنی اصلاحاتی که خود میتوانیم در پی آنها برآیم و برای تحققشان تلاش کنیم. فعالیت غیرمستقیم یعنی تلاش برای تجدید نظام تا بر اساس مصلحت مردم و هدایت آنها برپا شود».

نای و نی

کتاب نای و نی شامل برخی از سخنرانیها، مقالات، مصاحبه ها و بیانیه هایی است که از زمان استقرار امام موسی صدر در لبنان تا نخستین سال تاسیس مجلس اعلای شیعیان ارائه یا صادر شده است. فصل اول این مجموعه به اصول عقاید، جهان بینی، ارزشها و اخلاق و تاریخ اسلامی اختصاص یافته است. مخاطبان موضوعات این فصل گاهی شیعیان در مساجد، گاهی مسیحیان در کلیسا، زمانی مسلمانان و غیر ایشان در محافل علمی و دانشگاهی لبنان یا دیگر کشورهای عربی و اروپایی

بوده اند. بخش دوم این کتاب گزارشی است از تجربه امام موسی صدر در لبنان، البته نه درباره ورود به اسلام به سرزمینی و تشکیل امت آن برای نخستین بار، بلکه برای احیای هویت، حرکت و شخصیت شیعیان در لبنان.

این بخش، روش کار امام را که از صور در لبنان شروع شده و سپس به تمام مناطق شیعه‌نشین لبنان گسترش یافته، تشریح میکند. قسمت آخر (فصل سوم) این مجموعه به معرفی دشمن مشترک و تمهیدات جمعی، ملی و فراملی ای می‌پردازد که برای مبارزه با اسرائیل و حمایت از ملت مظلوم فلسطین صورت گرفته است. این اقدامات، پس از تاسیس مجلس اعلای شیعیان و آغاز حملات اسرائیل به جنوب لبنان شدت بیشتر و ماهیت جدیدی به خود گرفت و به سبب اعتماد قاطبه ملت لبنان به امام، نقش و موقعیت خاصی برای رهبری ایشان در راه مبارزه با تجاوزگران و اشغالگران و دفاع از شیعیان جنوب لبنان، که در معرض حملات دائمی اسرائیل قرار گرفته بودند، فراهم آورد. این کتاب به همت مرحوم علی حجتی کرمانی گردآوری و ترجمه شده است.

رهیافت های اقتصادی اسلام

فصل نخست مجموعه مقالات فارسی امام موسی صدر است که به قلم خود او در مجله مکتب اسلام به چاپ رسیده است که پیش از این، همراه با مقدمه و توضیحاتی از مرحوم علی حجتی کرمانی، بارها و بارها به چاپ رسیده بود. فصل دوم کتاب، گفتارهای اقتصادی امام موسی صدر در لبنان است که بخش عمده آن درسگفتارهای وی برای اعضای ارشد جنبش امل است. فصل سوم کتاب نیز دو مقاله جامعه شناختی - اقتصادی است که در یکی مسئله اختلاف طبقاتی و راه حل اسلام برای آن و در دیگری مبحث عدالت اقتصادی و اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته است.

در این کتاب میخوانیم: «جدایی اصل عدالت اقتصادی و اجتماعی از ایدئولوژی اسلامی، که خود گوشه‌های از فاجعه جدایی عقیده از شریعت است و گروه‌های مختلف مسلمان آن را پذیرفته‌اند، باعث شده است که عدالت، ژرفا و کلیت و استمرار خود را از دست بدهد، به طوری که امروز عدالت اقتصادی و اجتماعی به صورت یک مسئله اجتماعی محض و موضوع سیاسی خالص در آمده است. این نوع عقیده اسلامی، مجرد از نتایج اجتماعی، نزد اغلب مسلمانان به صورت احساسی ذهنی درآمده،

که نه بر زندگی آنان اثر میگذارد، و نه بر رفتار فردی و اجتماعی آنان. این گونه عقاید، در تصور برخی مسلمانها، با عبادت قرین شده است، آن هم برای تنظیم پیوند انسان و آفریدگارش، و برای آسان کردن سفر مرگ، و دیگر هیچ.»

حدیث سحرگاهان

این کتاب گفتارهای تفسیری است که امام موسی صدر در سحرگاهان ماه مبارک رمضان در رادیو لبنان بیان کرده است. با توجه به اینکه این سخنرانیها در آخرین سالهای حضور امام موسی صدر در لبنان ایراد شده است، به نوعی عصاره اندیشه و فکر امام موسی صدر در زمینههای مختلف و انعکاس و خلاصه معرفت وجودی امام صدر است. در بخشی از این کتاب میخوانیم: «قرآن سند صدقِ گفتار محمد(ص) و اساس اسلام و کلام خداست. هنگامی که به قرآن گوش فرا میدهیم، به خدا گوش میکنیم که با ما سخن میگوید. پس هرچه علم و بینش و معرفت ما افزون و وضعیت اندیشه ما بهتر و تجربه ما بیشتر شود، از قرآن چیز جدیدتری درمیابیم غیر از آنچه تا کنون دریافته ایم. امروزه، در پرتو اطلاعات جدید خود، قرآن را بیش از گذشته می فهمیم. بنابراین، قرآن در هر عصر و هر زمانی راهنمای ماست، هر قدر هم که پیشرفتها زیاد شود.»

انسان آسمان

کتاب «الامام علی(ع) انسانیه الاسماء» از منشورات مرکز مطالعات و تحقیقات امام موسی صدر در لبنان محسوب میشود و جلد یکم و یازدهم مجموعه دوازده جلدی «مسیره الامام السید موسی الصدر» منابع این گفتارهای امام موسی صدر هستند و میتوان گفت که این کتاب، تمامی مباحث کامل و مستقلی را که تاکنون از امام موسی صدر درباره امیرالمؤمنین گردآوری شده، دربردارد: «ما امروز چه بهره ای از دین میبریم؟ در عصر ما دین چه کارکردی

دارد؟ آیا دین سرنوشت را تعیین میکند؟ سرنوشت شما به دست خودتان است؟ [...] امنیت کشور به دست شماست؟ آینده خودتان چطور؟ تجارت شما؟ دارایی شما؟ [...] ناموس و آبروی شما به دست شماست یا به دست کافران جهان؟ کدام دین؟ دین در جهان معاصر چه سخنی و پیامی دارد؟ نماز خواندن و روزه گرفتن پیام دین نیست. پیام و محتوای درست دین این است که زندگی شما را دین رهبری کند. آینده شما را دین تأمین کند؛ آبرو و ناموس شما را دین حفظ کند؛ جامعه شما بر پایه دین تشکیل شود. [...] ما تنها هاله و شبح دین را داریم و شبح، کسی را نمیتراسد و صورت و ظاهر هیچ کاری از پیش نمیبرد. باید از نفس خود آغاز و دین را اجرا کنیم، نگوید دیگران به دین عمل نمیکنند، شما را به دیگران چه کار؟»

سفر شهادت

سفر شهادت، حسین(ع) وارث انبیا، پرتوهایی از انقلاب کربلا، به سوی خط حسینی، امام حسین(ع) و قداست جانفشانی، مناسبتهای ماه رجب و زیارت امام حسین(ع)، امام حسین(ع)، پیشوای اصلاحگری و عطای حسینی در واقعه کربلا از جمله عناوین منتشر شده در این کتاب است. همچنین از دریچه عاشورا، حسین(ع) چراغ هدایت و کشتی نجات، صلح، پیوند پاینده اسلام و مسیحیت، نامهای به مردم لبنان، شهادت، چشمه جوشان تحول، زینب(س) شکوه شکیبایی(1)، زینب(س) شکوه شکیبایی(2) و رسالت حضرت زینب(س) در عاشورا دیگر عناوین منتشر شده در کتاب «سفر شهادت» است.

امام موسی صدر در این گفتارها به تبیین هدف امام حسین(ع) از این حرکت و نیز آسیب شناسی سوگواری و هدف از سوگواری ها پرداخته است. در مقدمه این کتاب میخوانیم: «امام موسی صدر از درسهای این واقعه برای ارائه راهحل مشکلات و انسانسازی و تربیت انسان بهره ها برده و از این فرصت و از این اقدام امام سوم درس آموزی کرده و از آن برای راست کردن کژیها استفاده کرده است.» «همچنین، به نقش زنان و به ویژه حضرت زینب در این واقعه پرداخته است. در واقع، این گفتارها بررسی چهار مسئله پیشگفته است. امام موسی صدر بارها به خطبه آتشین حضرت زینب در کاخ یزید اشاره کرده است. به همین سبب متن عربی و ترجمه این خطبه به پیوست کتاب آورده شده است.»

روح تشريع در اسلام

این کتاب، در بردارنده مقاله امام موسی صدر در هفتمین کنفرانس «ملتقى الفكر الاسلامى» در سال 1973 است که همراه با نقد و نظر اندیشمندان جهان اسلام و پاسخهای امام صدر منتشر شده است. امام موسی صدر در این گفتگوها، مسائل فلسفه فقه را بررسی کرده و کوشیده تا 2 مسئله اساسی را تبیین کند که عبارتند از «تفاوت قوانین بشری و الهی» و «نسبت قوانین الهی و شریعت با تحول جهان و انسان»: «در مفهوم دینی کمال کمیتی است همواره مقترن با حق. در این میان، تحصیل دستاوردهای بیشتر مهم نیست، مهم جدا نبودن از حق است. حال آنکه اصل در مفهوم قانون وضعی، تأمین حصول حداکثر دستاوردهاست. هرچند به بهای نادیده گرفتن حق دیگران باشد. [...] عرصه کمال انسانی در دین پهناور است و در آن نه تحقق بلندپروازیهای دور و دراز فرد، با بلندپروازیهای دیگران در تعارض است و نه منافع گروه با منافع گروههای دیگر. رضای خداوند بیحد و مرز است و «ولا یشغله شأنٌ عن شأنٍ»

برای زندگی

کتاب برای زندگی ترجمه کتاب «دراسات للحیاه» است که برای نخستین بار در سال 1389 به فارسی منتشر شده است. تفسیرهای در سگفتارهای او برای کادرهای جنبش امل ارائه شده است: «قرآن به آیات تکوینی، برای اهداف تربیتی می پردازد و نه مقاصد علمی، قرآن کتاب هدایت و دین و تربیت است، نه کتاب فیزیک و شیمی و یا علم طبیعی. مقصود از آیات، دعوت انسان به تدبیر و تأمل در هستی و پدیده ها و شگفتیهای آن برای اهداف تربیتی و شناخت بیشتر خداوند و آثار این شناخت در زندگی است.

از سوی دیگر، هدف از این آیات قراردادن راه و روشی درست در برابر آدمی است که در پی علم و کشف حقایق هستی است؛ این راه هر حقیقتی را در جایگاه خود مینهد و بر این مبناست که این کشفیات کلماتی از

کتاب یگانه خداوند، یعنی کتاب هستی است. با این روش شناخت انسان از خداوند و تواضع او در برابر خدا افزایش می یابد و انسان دچار طغیان و غرور نمیشود.»

امام صدر؛ امید محرومان

در برخی محافل سیاسی تلاش و تکاپو میشود تا چهره انقلابی امام موسی صدر را مخدوش کنند و با تحریف خاص، نقش اساسی این شخصیت کم نظیر و جهانی را در جهت رشد و بالندگی نهضت اسلامی ایران ناچیز جلوه دهند، با طرح مسائل موهوم وی را از پیکره انقلاب جدا سازند و چنین القا نمایند که امام موسی صدر بر خلاف مسیر انقلاب بوده و در جهت مخالف مشی حضرت امام خمینی حرکت میکرده است. در فصل دهم این کتاب در حد توانایی سعی شده با اسناد و مدارک لازم به این شبهات پاسخ داده شود که طرح این بحث در فصلی مستقل، از امتیازات بزرگ این کتاب به شمار میآید. این کتاب از یک مقدمه و سیزده فصل تشکیل یافته که عناوین این فصلها به ترتیب، عبارت اند از: در حلقه نور، دوران شکوفایی، در حریم شرف، نمایش نور، لبنان آن روز، هجرت به لبنان، چشمه های همیشه جوشان، قصه ها و غصه ها، به زلالی آب، مهتاب در کنار آفتاب، «یک چهره و صد آینه ی صاف».

اندیشه ربوده شده

مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر، مقالات، سخنرانیها، مصاحبه ها میزگردها و حاصل برخی نشستهای انجام گرفته درباره امام صدر را به صورت این کتاب در اختیار علاقه مندان قرار داد؛ در چند سال اخیر، خانواده و برخی دوستداران امام صدر، در کنار پیگیری قضیه ربودن ایشان، برای معرفی وی به جامعه ایران تلاش شایانی کرده اند. از جمله این کوششها میتوان به برگزاری سه همایش دانشگاه مفید (خرداد ۱۳۷۸)، دانشگاه تهران (اسفند ۱۳۸۱) و دانشگاه شهید بهشتی (اردیبهشت ۱۳۸۲) اشاره کرد.

همچنین، ترجمه و انتشار مقاله ها و کتابهایی از امام و درباره امام و همکاری با تشکلهای دانشجویی و غیر دانشجویی برای برگزاری گردهماییها و نمایشگاههای عکس در شهرهای مختلف، این کتاب شامل یادداشت ناشر، پیشگفتار و پنجاه عنوان مطلب از اندیشمندان و

شخصیتهای علمی و فرهنگی و دینی برجسته ایران و اسلام است که درباره امام موسی صدر سخن گفته اند.

گزارش کمیته پیگیری سرنوشت

کمیته پیگیری سرنوشت امام موسی صدر در مجلس شورای اسلامی تصمیم گرفت هم گزارشها و اسناد مربوط به ربودن امام موسی صدر را جمع آوری کند تا به صورت سندی ملی از سوی مجلس شورای اسلامی منتشر شود. این اسناد به صورت گزارش کمیسیون اصل نود در مجلس ارائه شد و مجموعاً این اسناد به صورت این کتاب پیش روی ماست.

از فصل اول تا نهم این کتاب، گزارشی است مستند و جامع از علل سفر امام به لیبی و شرح وقایعی که در آن کشور رخ داده، سپس گزارشهای مفصل امنیتی مقامات لبنان و ایتالیا، گزارش مفصل جنبش امل و مجلس اعلای شیعیان که پاسخ به ادعاهای کذب مقامات لیبی است و در نهایت پیگیریهای انجام گرفته در لبنان و سپس بررسیها و صدور رأی دادگاه ایتالیا است. فصل دهم به اقدامات صورت گرفته در ایران میپردازد. و فصل یازدهم نیز تعدادی از اسناد ساواک را شامل میشود. فصل دوازدهم گزارشهای سازمان عفو بین الملل را از سال 2001 تا 2005 در همین زمینه در بر میگیرد. و فصل سیزدهم چند سخنرانی از معمر قذافی در زمین پیگیری سرنوشت امام موسی صدر است. در این سخنان به خوبی تناقضات موجود در گفتههای مقامات لیبی و شخص قذافی آشکار میشود. فصل چهاردهم نیز راهکارهای ارائه شده مجلس شورای اسلامی برای پیگیری قضیه آزادی امام موسی صدر را در بر میگیرد.

عزت شیعه

این کتاب متن کامل تعداد 25 گفتگوی دیگر نگارندگان با دوستان، نزدیکان و همکاران امام موسی صدر است که در بازه زمانی زمستان 1374 تا پائیز 1383 انجام گرفته است. در انتخاب کسانی که طرف

گفتگو قرار گرفتند، همیشه، تنها یک معیار وجود داشته: هرکس با امام صدر انس، تاریخ و نتیجتاً روایتی برای گفتن داشت، بدون توجه به سلیق سیاسی و جایگاه اجتماعی او. در این تلاش؛ از جایگاه حوزوی، فقه، فلسفی و اجتهادی امام صدر بیشتر سوال شده، چون پشتوانه اصلی، دردمندیها و افکار ناب و اصلاحگرانه آن بزرگوار در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه اسلامی امروزمان دانسته شده است. از اخلاق سیاسی و جلوه‌های متنوع آن، خصوصاً صبر، انصاف، جوانمردی، احترام و مهرورزی امام صدر با منتقدان، مخالفان و حتی دشمنانشان، سوال شده؛ چون از رموز موفقیت آن بزرگوار در دیار غربت لبنان است.

از سرنوشت و روند پیگیری مساله امام موسی صدر بیش از پیش سوال شده؛ چون با کشف شواهد تازه این اعتقاد راسختر شده که اراده‌های شوم در منطقه و جهان، با بکارگیری برخی محافل قدرت در سوریه، بعضی گروه‌های فلسطینی، پاره‌ای گروه‌های لبنانی و نیز برخی جریان‌های معاند و معارض نظام در ایران، رژیم معمر قذافی را در اجرای عملیات ربایش، اسارت و پنهانسازی حقیقت، تشویق، هدایت و یاری کرده است. درونمایه گفتگوها، اصیل و دست اول است؛ کلیه گفتگوها، در چارچوب طرح «روایت صدر» و متناسب با امکانات متواضع آن، طراحی، اجرا، پیاده، ترجمه، تنظیم و ویرایش شده اند.

سیره و سرگذشت امام موسی صدر

کتاب «سیره و سرگذشت امام موسی صدر» که در دو جلد منتشر شده است نگاهی تاریخی - تحلیلی به جنبه‌های سیاسی و فعالیت‌های اجتماعی زندگی امام موسی صدر در لبنان دارد و وقایع سالهای حضور امام موسی صدر در لبنان را به صورت روزشمار گرد آورده است.

جلد اول این کتاب تاریخ فعالیت‌های امام را از ورود به لبنان تا سال ۱۹۷۴ در بر میگیرد و در جلد دوم، فاصله سالهای ۱۹۷۵ تا ۱۹۷۸ یعنی سال ربودن امام به دست قذافی را پوشش میدهد. کتاب روایتی تاریخی دارد و بیانیهای و سخنرانیهای کلیدی و مهم امام موسی صدر در آن گنجانده شده است. نسخه عربی این کتاب را با عنوان «السیره و المسیره» هیأت رئیسه جنبش امل تدوین کرده است و مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر آن را با ترجمه مهدی سرحدی به فارسی

امام موسی صدر، گذارها و خاطره‌ها؛ ایران، نجف، لبنان

ربودن امام موسی صدر، شناسنامه امام موسی صدر، شجره‌نامه امام موسی صدر، ضمایم و نمایه بخشهای اصلی این کتاب هستند. چنانکه مؤلف کتاب خود توضیح داده است، این کتاب نگاهی دارد به محیط پرورش امام موسی صدر و اظهارات رفقا و دوستان درباره او، به همراه توضیحات اضافی گردآورنده کتاب، به گونه ای که با یک نگاه گذرا به این اوراق مختصر میتوان تصویری از امام موسی صدر در سه مرحله حضور در ایران، نجف و لبنان به دست آورد.

گردآورنده در مقدمه کتاب، شرحی از زندگی امام موسی صدر و خاندان ایشان آورده است با این توضیح که: «او سلاله نسلی استوار از دانش و ادب و شعر و فرزند خاندانی است که نوآوری در دیدگاههای فقهی و تفسیر و فلسفه و گشاده دستی در دهش و شرح صدر برای زیرش رنجدیدگان و تهیدستان، از ویژگیهای بارز آنان به شمار میآید.» کتابهای دیگری نیز درباره شخصیت و فکر امام موسی صدر تولید و منتشر شده اند، که بیشترشان بازآرایی ای از محتوای کتابهای فوق هستند و ابداع و نوشتار جدیدی ندارند. اما برای مطالعه موردی فکر و نگاه ایشان مؤثر هستند. مجموعه کتابهای «پرتوها» از این دست کتابهاست.